

कुमार आत्रेयः, वृशो वा जानः, उभौ वा, २, ९ वृशो जानः। अग्निः। त्रिष्टुप्, १२ शकरी।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे।

अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ ५.००२.०१

माता- जननी पृथिवी प्रकृतिः। युवतिः- मिश्रयन्ती। समुब्धम्- स्वनिहितम्। कुमारम्- अग्निं क्रतुम्। गुहा बिभर्ति- स्वस्मिन्नेव रहस्यस्थाने धारयति। पित्रे- स्वजनकाय नभसे पुरुषाय। न। ददाति- यच्छति। जनासः- मनुष्याः। अस्य- एतस्याग्नेः क्रतोः। मिनत्- हिंसितम्। अनीकम्- तेजः। न- न पश्यन्ति। अरतौ- अरण्यां भौमभोगे। निहितम्। पुरः- प्रत्यक्षतः। पश्यन्ति- जानन्ति। क्रतुर्भौमभोगस्थः प्रकृतिस्थोऽध्यात्मोन्मुखो भवितुमिच्छति। प्रकृतिरध्यात्माभिवृद्धयै प्रथमं न स्थानं ददातीति भावः ॥१॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयी बिभर्षि महिषी जजान।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदौ ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥ ५.००२.०२

युवते- पृथिवि प्रकृते। त्वम्। कम्। एतम्- इमम्। कुमारम्। पेयी- हिंसन्ती। बिभर्षि- धारयसि। महिषी- महती सती। जजान- ससर्ज। पूर्वीर्हि गर्भः शरदौ ववर्ध- गताननेकान् संवत्सरान् गर्भभूतोऽग्निर्ववृधे। माता- जननी पृथिवी प्रकृतिः। यत्- यदा। असूत- अजनयत्। तदा। अपश्यम्- अहं तं क्रतुमग्निं ददर्श। पृथिवीविमुक्तं प्रकृतिविमुक्तं नभो गच्छन्तं चिदं प्रति सरन्तमग्निं क्रतुं पश्यन्नस्मीति भावः ॥२॥

हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम्।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्त्तिकं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुक्थाः ॥ ५.००२.०३

हिरण्यदन्तम्- सुवर्णदन्तम्। शुचिवर्णं- प्रकाशवर्णम्। आरात्- समीपे। क्षेत्रे- भूम्याम्। आयुधा मिमानम्- ज्वाला निर्मिमाणम्। अपश्यम्- ददर्श। अस्मै- एतस्मा अग्नये क्रतवे। विपृक्त्वत्-

व्याप्तम्। अमृतम्- रसम्। ददानः- यच्छन्नस्मि। अनिन्द्राः- अजितेन्द्रियाः। अनुक्थाः-
मन्त्रविरोधिनः। माम्। किम्। कृणवन्- कर्तुं शक्ताः॥३॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमद्यूथं न पुरु शोभमानम्।

न ता अगृभ्रन्नजनिष्ट हि षः पलिक्रीरिद्युवतयो भवन्ति॥ ५.००२.०४

चरन्तम्- सरन्तम्। यूथं न- गोयूथमिव। सुमत्- स्वयमेव। पुरु- बहु। शोभमानम्। सनुतः-
सम्भजनशीलस्य। क्षेत्रात्- भूमिकातः। अहमपश्यम्। ताः- तस्य ज्वालाः। न अगृभ्रन्-
रक्षःशक्तयो न अगृह्णन्। सः। हि- खलु। अजनिष्ट- जातः। पलिक्रीः- जीर्णा अपि। युवतयः-
अग्न्यनुग्रहेण नव्याः। भवन्ति॥४॥

के मे मर्यकं वि यवन्त गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदासं।

य ई जगृभुरव ते सृजन्त्वाजाति पश्व उप नश्चिकित्वान्॥ ५.००२.०५

येषाम्। गोपाः- पालकः। अरणः- अभिगन्ता। आस- बभूव। तेऽन्तरायाः। के। मे- मम।
मर्यकम्- मर्त्यगणम्। गोभिः- चिद्रश्मिभिः। वि यवन्त- वियुक्तमर्कुवन्। ये। ईम्- एनम्।
जगृभुः- गृह्णन्ति। ते। अव सृजन्तु- नश्यन्तु। चिकित्वान्- चेतनोग्निः क्रतुः। पश्वः- चिद्रश्मीन्।
उप अजाति- उपागच्छति॥५॥

वसां राजानं वसतिं जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु।

ब्रह्माण्यत्रेव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु॥ ५.००२.०६

वसाम्- वसताम्। राजानम्- स्वामिनम्। जनानाम्- विशाम्। वसतिम्- शरण्यम्। अरातयः-
अदातारोऽन्तरायाः। मर्त्येषु- मरणशक्तिषु। नि दधुः- स्थापितवन्तः। अत्रेः- अग्न्युपासकस्य।
अत्ता अग्निः सर्वभक्षकत्वात्। अत्तैवात्रिस्तस्योपासकोप्यत्रिः। ब्रह्माणि- मन्त्रा मेधा वा। तम्-
अमुं क्रतुम्। अव सृजन्तु- विमुञ्चन्तु। निन्दितारः- निन्दकाः। निन्द्यासः- निन्दिताः। भवन्तु-
सन्तु॥६॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ५.००२.०७

सहस्रात्- प्रभूतात् । यूपात्- बन्धनात् । युज्यते बध्यतेनेनेति यूपः । निदितम्- नितरां बद्धम् । शुनः शेषम्- सुखस्पर्शिनम् । शुनशब्दः सुखनामसु पठितः । शेषः शपतेः स्पृशतिकर्मण इति निरुक्ते (3.4.4.) । अमुञ्चः- विमोचितवान् । सः- असौ शुनःशेषोपि । अशमिष्टः- शमान्वितोऽभवत् । हि- खलु । एव- एवमेव । चिकित्वः- विद्वन् । होतः- देवाह्वतः । अग्ने । इह- अत्र । तु । निषद्य- उपविश्य । अस्मत्- अस्मत्तः । पाशान् । वि- विशेषेण । मुमुग्धि- मोचय ॥७॥

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच।

इन्द्रो विद्वां अनु हि त्वा चक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ५.००२.०८

हृणीयमानः- कुध्यन् । मत्- मत्तः । अप ऐयैः- अपागाः । हि- खलु । देवानाम्- देवतानाम् । व्रतपाः- व्रतपालकः । मे- माम् । प्र- प्रकर्षेण । उवाच- अवदत् । विद्वान्- ज्ञानी । इन्द्रः- परमैश्वर्यसम्पन्नः । त्वा- त्वाम् । अनु चक्ष- अन्वपश्यत् । हि- खलु । तेन । अग्ने । अहम् । अनुशिष्टः- सुशिक्षितः । आगाम्- त्वां प्रपन्नोस्मि ॥८॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा।

प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ५.००२.०९

बृहता- महता । ज्योतिषा । अग्निः- पावकः क्रतुः । वि- विशेषेण । भाति- प्रकाशते । महित्वा- स्वमाहात्म्येन । विश्वानि- सर्वाणि । आविः कृणुते- आविष्कुरुते । दुरेवाः- दुर्गतीः । अदेवीः- अन्धकारभूताः । मायाः । प्र- प्रकर्षेण । सहते । रक्षसे- रक्षसः । विनिक्षे- विनाशाय । शृङ्गे- स्वज्वालाः । शिशीते- तीक्ष्णीकरोति ॥९॥

उत स्वानासौ दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ।

मदै चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ ५.००२.१०

उत- अपि च । तिग्मायुधाः- तीक्ष्णायुधसम्पन्नाः । स्वानासः- शब्दयन्त्यः । अग्नेः- पावकस्य
क्रतोः । ज्वालाः । दिवि- नभसि चित्ताकाशे । रक्षसे हन्तवै- रक्षोनाशाय । सन्तु- भवन्तु । अस्य-
एतस्य । मदे- हर्षे । भामाः- प्रकाशाः । प्र- प्रकर्षेण । रुजन्ति- रक्षोभङ्गं कुर्वन्ति । परिबाधः-
बाधिकाः । अदेवीः- अन्धकारभूता रक्षःशक्तयः । न वरन्ते- त्वां न वारयन्ति ॥१०॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपां अतक्षम् ।

यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ५.००२.११

तुविजात- बहुधा जात । ते- तव । एतम्- इमम् । स्तोमम्- स्तोत्रम् । विप्रः- मेधावी सन् । धीरः-
धारणाकुशलोऽहम् । स्वपाः- शोभनकर्मा सन् । रथम् । न- इव । अतक्षम्- ससर्ज । अग्ने । देव ।
त्वम् । प्रति हर्याः- प्रतिकामयेथाः । स्वर्वतीः- स्वर्गयुक्ताः । अपः- मूलशक्तिधाराः । एना- अनेन ।
जयेम ॥११॥

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्र्वर्ष्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निममृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्विष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥ ५.००२.१२

तुविग्रीवः- बहुज्वालः । वावृधानः- वर्धमानः । वृषभः- वर्षकः । अशत्रुः- शत्रुरहितः । अर्यः-
आर्यशीलः । वेदः- महालाभो ज्ञानमयो वा । समजाति- सञ्जातः । इति- इत्थम् । इमम्- एतम् ।
अग्निम्- पावकं क्रतुम् । अमृताः- देवाः । अवोचन्- अब्रुवन् । बर्हिष्मते- दर्भासीनाय । हविष्मते-
हव्ययुक्ताय । मनवे- मनुष्याय । शर्म- आनन्दम् । यंसत्- यच्छतु ॥१२॥